

Атаханов Ш.Т.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ЭТНОСТОРОНУН ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК
ЖАЛПЫЛЫГЫ МАНГЫТ УРУУСУ МИСАЛЫНДА
(кыскача салыштырмалуу анализ)**

Атаханов Ш.Т.

**КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ОБЩНОСТИ НА ПРИМЕРЕ
ПЛЕМЕНИ МАНГЫТ (краткий сравнительный анализ)**

Sh. T. Atakhanov

**KYRGYZ-UZBEK ETHNOGENIC COMMONALITY ON THE EXAMPLE OF THE
MANGHIT TRIBE (a brief comparative analysis)**

УДК: 947.5/89 (575.2) (004)

Макалада мангыт уруусунун этникалык тарыхы кыскача каралып, алардын кыргыз жана өзбек этногенезиндеги ролу анализге алынат.

Негизги сөздөр: уруу, этникалык тарых, эл, коом, калыптануу.

В данной статье вкратце рассматривается этническая история племени мангыт и анализируется их роль в этногенезе кыргызов и узбеков.

Ключевые слова: племя, этническая история, народ, общество, формирование.

In this article briefly examines the ethnic history of the tribe-mangyt, and analyzes the role of mangyt's in the ethnogenesis of kyrgyz and uzbeks.

Key words: tribe, ethnic history, people, society, the formation.

Мурунку макалабызда Борбордук Азиянын түркий элдеринин, анын ичинде кыргыз менен өзбектердин этногенетикалык жалпылыгын чөлкөмдө кеңири тараган коңурат уруусу мисалында көрүп чыккан болчубуз [1]. Ушул макалабызда да ошол изилдөөбүздү улантып, келип чыгуусу тектеш болгон кыргыз менен өзбектин этногенетикалык жалпылыгын мангыт уруусу мысалында карап чыгууга аракет кылабыз.

Мангыт аталышы тарыхый булактарда ар түрдүк формаларда: мисалы, мангут, мангхит, мангкит көрүнүшүндө берилген. Монгол жана урянхайлыктарда мингыт, мунгат жана мингат сыяктуу варианттары кездешет. Мангыт сөзү эки бөлүктөн манга – “мың” + т (көптүктүн аффикси) ден куралган болуп “мингдер” деген мааниге ээ болушу мүмкүн. Башка бир булактардагы маалыматтарда “мангыт” аталышы “жалпак мурунду адамдар” деген маанини билдирет деп айтылган [12].

Мангыттар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар 1240-жылда белгисиз автор тарабынан кытай иероглифиндеги транскрипцияланган монгол тилинде жазылган «Монголдордун жашыруун тарыхы» жана монгол жазуусунда жазылган «Алтан дэвтэр (Алтын дептер)» деген эмгектерде кездешет [9]. Орто кылымдарда жашап өткөн Рашид ад-Диндин «[Джами ат-таварих](#)» эмгегинде мангыттар монголдордун Борджигин уруусунан келип чыккан деп жазылган. Монгол санжырасында боз үйдүн түндүгүнөн түш-

көн нурдан боюнда бүткөн Алаң Гоа Бодончор деген уул төрөйт [11]. Монгол тарыхчысы Х. Пэрлээнин айтымында 970-жылдан тарта дүйнөгө жана монголдорго Чыңгыз ханды берген Алтан Урук деген санжыра башталат [6]. Бодончордун уулдары Хабичи батыр жана Бааридай (Баарын уруусун негиздөөчүсү) болгон. Хабича батыр Мэнэн Тудун деген уулду болгон. Мэнэн Тудун жети уул (Хачи-хулэг, Хачин, Хачиу, Хачула, Хачиун, Харандай жана Начин батыр) көргөн. Рашид ад-Диндин айтымында Чыңгызхан так мына ушул Хачи-хулэгтен тараган, ал эми Хачиудан барлас уруусун негиздөөчүсү Барулатай, Начин батырдан болсо мангыт уруусун негиздөөчүсү Мангутай туулган [9]. Мына ушул жерден дагы азыркы кыргыз менен өзбектин этногенезиндеги жалпылыкты көрүүгө болот. Анткени барлас уруусун өкүлдөрүн негизги бөлүгү азыркы мезгилде Өзбекстандын Кашкадарыя облусунда жердешкен жана алар өздөрүн өзбек деп аташат.

XII кылымда мангыттар азыркы Монголиянын Онон дарыясынын жээктеринде көчүп жүрүшкөн. Мангыттар Чыңгызхан армиясынын сол колун түзүшкөн. Алардын башчылары Жучи улусунда бекларбеги деген наамга ээ болушкан. Кийинчерээк монголдор түзгөн чоң империядагы улустарга бөлүнүп калган мангыттардын айрым бөлүктөрү Дешти Кыпчакка көчүшкөн жана бул аймактарда жашаган кыпчак жана гуздардын арасына сиңип кетишкен. Бирок монгол урууларынын үстөмдүүлүк абалы кадыр-баркка ээ болгондуктан кыпчак жана гуздар мангыт аталышын алардын ассимиляциясынан кийин дагы сактап калышкан [13]. Мангыт аталышындагы ушул сыяктуу урууларды XV кылымга таандык булактарда Яик жана Эмба дарыялары арасында жашагандыгы белгиленген.

Жучи бийлиги тушунда анын сарайында бекларбеги кызматын мангыттардан чыккан Балтычак эмир аркалаган жана бул салт анын урпагы Нур ад-Динге чейин уланган. Абулхайр хан сарайынын бекларбегиси болгон Ваккас бин Нур ад-Дин 1447-жылда хандын сол канатынан бөлүнүп чыгып өз алдынча саясий бирдик түптөөгө жетишкен. XV кылымдын экинчи жарымында мангыттардан чыккан бекларбегинин кудрети күчөп, Шейбанииттер мамлекетинде хан тактысына талапкерлерди тандоодо

чечүүчү роль ойной башташкан. Мангыттарда дагы башка көчмөн урууларда болгон сыяктуу уруу башчыларын бий деп аташкан. 1520-1548-жылдарда бийлик жүргүзгөн мангыт бийи Саид Ахмадхан мезгилинде мангыттар өлкөсү толук бойдон өз алдынча мамлекеттүүлүккө айланган. Мангыттар түптөгөн бул мамлекет тарыхта Ногой Ордо деп аталып калган. Бирок мангыт башчылары Чыңгыз хан урпагынан болбогондуктан хан же султан деген наамдарды өздөрүнө ыйгарууга батына алышпаган. Ошондуктан алар Жучихан сарайында мангыттардан биринчи жолу бекларбеги кызматын аркалаган Ногойдун атын өздөрү үчүн титул катары кабыл алышкан [9].

Бирок Абулхайр хандын өлүмүнөн (1468-ж.) кийин борбордук бийликтин урашы жана көчмөн өзбектердин мамлекетинин кыйроосу натыйжасында мангыт төбөлдөрү күчөйт. Так ушул мезгилден тарта “ногой” аталышы мангыттардын бир гана бийине таандык болбой, ал түгүл маңгыттарга баш ийгендердин бардыгына таандык аталышка айланган. Мисал үчүн ошол мезгилде Яик менен Эмба дарыялары аралыгында жашаган коңурат, найман, түркмөн жана ушул сыяктуулар өздөрүн өздөрү таандык болгон уруунун аты менен аташкан, бирок ушул менен бир эле убакытта алар өздөрүн ногойлорго таандык деп эсептешкен. Ошентип XV кылымдын үчүнчү чейреги – XVI кылымдын биринчи чейрегинде «ногой» термини этноним болбой, тескерисинче ногой мамлекетине таандык экендикти көрсөткөн. Кийинчерээк Ногой Ордосундагы уруулардын ассиляциясы натыйжасында мамлекеттин аты анын элинин этнонимиге айланган. Ногой Ордо кыйрагандан кийин анын элинин бир бөлүгү батышка, бир бөлүгү Шайбаны хан менен Мавераннахрга көчөт. Эч жерге көчпөй бул жерде калгандары кийинчерээк түптөлгөн казактардын Кичүү Ордосу курамына кирет. Жазма булактардын берген маалыматтары боюнча мангыттардын Ногай Ордосунун өкүлдөрү XV кылымдын ортолорунда Сырдарыянын орто агымына чейин жетишкен. Мисал үчүн 1446-жылда Ногой Ордосунун бийлөөчүсү мангыт Уакас бий Өзгөн шаарында өкүмдарлык кылган [10]. XVI кылымда жашаган Рузбехан Мавераннахрга көчүп келген көчмөн өзбектерге таандык делген үч уруудан бири катары мангыттарды эскерип өтөт [14].

Санжыра боюнча Чыңгызхандын аталарына байланышы бар, Жучинин улусунда кадыр барктуу бекларбеги кызматын аркалаган жана Ногой Ордо сыяктуу өз алдынча мамлекеттүүлүктү түптөөгө жетишкен мангыттар Мавераннахрга көчүп келишкенден кийин дагы чөлкөмдүн саясий сахнасында негизги роль ойношкон. Орус чыгыш таануучусу Н.В.Ханыковдун маалыматы боюнча Бухара хандыгында негизги уруу болуп мангыттар эсептелген жана кээ бир артыкчылыктарга ээ болгон [16]. Дал мына ушул жагдай аларга 1747-жылда Бухарада бийликти Чыңгызхан урпагынан болгон Абулфайзхандан тартып алуусуна өбөлгө түзгөн болушу ыктымал. Мангыт-

тардын Бухара эмирлигиндеги бийлиги 1920-жылга чейин өкүм сүргөн.

Ошентип келип чыгышы Монголия аймактарына барып такалуучу мангыттардын Чыңгызхан мезгилинде башталган миграциясы натыйжасында алар чыгышта Ички Монголия аймактарынан батышта Днепр дарыясы жээктерине чейин, түндүктө Волга дарыясынын жогорку жээктеринен түштүктө түндүк Афганистан чөлкөмдөрүнө чейин барып жайгашышкан.

Өзбектер курамына кирген маңгыттар төмөндөгү уруктарга бөлүнгөн: ток-мангыттар (алар өз кезегинде төмөндөгү майда уруктарга бөлүнгөн: султан, көзү-көчкөр, көкөлдөр, карасар); тимур ходжа, баурдак-мангыт, уч-уруг мангыттар (алар өз кезегинде: исабай, көпкөк, бай деген уруктарга бөлүнөт); кара-мангыт: (алар: чауки, өн эки, көсө, бакырчы, кул-тамгали, парча, кара, таза, пиш-кул уруктарына бөлүнгөн) [4].

Каракалпактар курамына кирген маңгыттар 4 топтон турган жана 19 урукка бөлүнүшкөн: 1. Кара-мангыт, кара-сырак, ак-мангыт, мамыкшы, косар, кылкалы сыяктуу майда уруктарды бириктирген Каратай уругу; 2. Аршан, жаңылык, ток-мангыт, арсары, таз-жаллык, шуйит, жаманша, есеби, тамгалы, төө-мойын, темир-ходжа сыяктуу майда уруктардан турган Сары-тай уругу; 3. Боз-тай; 4. Жетим-тай [7].

XV кылымдын башында Бухара оазисиндеги уруулар ичинде мангыттар эң эле кудуреттүүсү жана көп сандуусу эсептелген. Мангыттар Өзбекстандын Бухара, Кашкадарыя, Самарканд, Жиззак жана Хорезм облустарында жана Каракалпакстанда жердешкен. Маңгыттар негизинен аталган аймактардын тоо алды жана тоолуу аймактарында жашашып, кой чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Аларда бир аз болсо дагы кол өнөрчүлүгү (килем токуучулук, түрдүү түстөгү кездемелер току, бөз, алачык, каламы жана башкалар) өнүккөн.

1924-жылкы улуттук-мамлекеттик жиктелиштен кийин мангыттардын башка уруулар сыяктуу Өзбекстанда калганы өзбектешип, Кыргызстанда калганы кыргыздашып, Каракалпакстанда калганы каракалпак аталып, Казакстанда калганы казак аталып калган.

Өзбекстанда жайгашкан мангыттар куду кыргыз, казак жана каракалпактар сыяктуу кыпчак диалектинде сүйлөшөт. Бирок карлук-чигил диалектине негизделген тилде сүйлөгөн отурукташкан элдер менен ассиляциянын натыйжасында кээ бир жерлерде мангыттар аралаш тилдерде сүйлөшөт [8].

Мангыттар кыргыздардын негизги уруулары катарына кирбейт. Алар өзбектер курамына кирген көп сандуу мангыттардан айырмаланып кыргыздын муңшу уруусуна кирген майда уруу эсептелинет [15].

С.М. Абрамзондун ою боюнча кыргыздар курамына кирген мангыттар келип чыгуусу боюнча Фергана өрөөнүндөгү өзбек лине барып такалат [1]. Мангыттардын айрым өкүлдөрүн Фергана өрөө-

нүнө келип орношуп калганы жөнүндө Бабур дагы эскерип өткөн [3].

С. Губаеванын пикиринче мангыттардын кээ бир аз сандуу топтору Бухара эмири Насрулло тарабынан Коконго наместник кылып дайындалган Ибрагим Хаял Парваначы Мангыт башкаруусу мезгилинде келип орношушкан болушу мүмкүн [5].

Азыркы мезгилде мангыттар Өзбекстандын жогоруда аты аталган аймактарынан сырткары Фергана облусунун батыш райондорунда жана Кыргызстандын Араван районунун Мангыт айылдык округу аймагында жердешкен. Аравандык мангыттардын тили Өзбекстандык уруулаштарыныкына өтө жакын. Аймактык өзгөчөлүктү эске албаганда алардын чарбачылыгы дагы бири бириникине абдан окшош.

Евроазия мейкиндиктеринде, анын ичинде Борбордук Азия аймагына кеңири тараган теги бир, тили бир, маданияты жана чарбалык тиби бир болгон мангыттар тарыхта өткөн айрым объектив жана субъективдүү себептерден улам азыркы күнүбүзгө келип өзүн ар түрдү улутка таандык деп эсептеп жүрөт. Азыркы күнүбүздө алар түркий элдер, алардын ичинен өзбек менен кыргыздын этникалык курамына кирип, бул элдердин этникалык жактан жалпы экендигин дагы бир жолу тастыктап отурат. Өзбекстандык мангыттар менен Кыргызстандык мангыттардын бир экендигин Араван районунун Мангыт айылынан чыккан жана бүгүнкү күнүбүздө Кыргыз Республикасынын президенттик администрациясынын этностор аралык, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара байланыштар бөлүмүнүн эксперты Заир Эргешов дагы тастыктайт. Анын айтымында эгер ал Өзбекстанда төрөлгөндө ал өзбек болуп калмак жана ал Өзбекстан Республикасынын президенттик администрациясында иштеген болмок.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, С.51.
2. Атаханов Ш. Кыргыз жана өзбек этносторунун этногенетикалык жалпылыгы конурат уруусу миса-

лында (кыскача салыштырмалуу анализ // Известия вузов, №9. - Бишкек, 2014, 112-115-беттер.

3. Бабурнаме. Записки Бабура. Пер. Салье. Ташкент, 1958, С. 77–78.
4. Вороновский Д.Г., «Гульшен-аль-мульк» Мухаммад Якуба Бухари. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Т., 1947, С. 208–210.
5. Губаева С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX Т., 1983, С. 64.
6. [Гумилёв Л. Н. Поиски вымышленного царства \(Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»\). – М.: Айрис-пресс, 2002. – С. 98.](#)
7. Жданко Т.А., Очерки исторической этнографии каракалпаков М., – Л.,1950, С. 49, 124.
8. [Ишбаев А. Мангитский диалект узбекского языка. Ташкент. 1962.](#)
9. Мангуты // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мангуты>
10. Ногайская Орда https://ru.wikipedia.org/wiki/Ногайская_Орда.
11. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Под названием Mongrol-un Nigucatohciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. М.,-Л., 1941. (пер. С.А.Козина) http://www.Vostlit.info/Texts/rus/10/Sokr_skaz/text1.phtml?id=4413
12. Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеологические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. С примеч. И доп. В.В. Бартольда. М., 2004, с. 200 http://www.runivers.ru/doc/isl/element.php?ELEMENT_ID=3394&SECTION_ID=283&IBLOCK_ID=43http://zadaviz.blogspot.com/2011/07/2011-07-08.html
13. Трепавлов В.В., История Ногайской орды. М., 2002, С. 53.
14. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани Михман-наме-йи Бухара (записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. М., 1976, С. 62.
15. *Халматов Кудурат*. Кыргыз, өзбек жана башка элдердеги окшош этнонимдер. <http://kmb3.kloop.kg/index.php/2012/06/21/ky-rgy-z-zbek-zhana-bashka-ellderdegi-okshosh-e-tnonimder/>
16. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб. 1843, С. 66.

Рецензент: доктор исторических наук Абытов Б.К.